

Stari izvori za suvremeni etički diskurs. Razvoj eugeničke misli i prakse u prvoj polovici 20. stoljeća

BRANKA GABRIĆ*

• <https://doi.org/10.31823/d.32.4.2> •

UDK: 179:61(430)“19” • Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 26. ožujka 2024. • Prihvaćeno: 30. listopada 2024.

Sažetak: Članak se bavi pitanjem uloge poučavanja povijesnih događaja u razvoju suvremenoga etičkoga diskursa i edukacije. Rad se usredotočuje na širenje eugeničke misli i njezine provedbe u Njemačkoj u prvoj polovici 20. stoljeća. Prvi dio članka pruža općeniti uvod u tematiku i razvoj eugeničke misli, dok se drugi dio detaljnije bavi njemačkim kontekstom. Pregled objavljenih knjiga s kraja 19. i početka 20. stoljeća pruža uvid u razvoj misli prije dolaska nacionalsocijalističke stranke na vlast. Političke promjene praćene su izmjenama u medicinskoj praksi te medicinskoj etici. Vrijedan pogled pruža također osvrt na kinematografiju toga razdoblja. Treći dio članka bavi se kritičkom analizom uloge različitih čimbenika poput apsolutiziranja znanosti, devaluacije ljudskoga života te korištenja različitim medijima u promoviranju određenih teorija i prakse.

Ključne riječi: povijest; eugenika; medicinska etika; dehumanizacija; edukacija; kinematografija.

Uvod

Europska povijest prve polovice 20. stoljeća označena je ne samo pogubnim događajima dvaju svjetskih ratova nego također širenjem eugenike i njezinim provođenjem u medicinskoj praksi u raznim državama. Iako se o eugenici nekad više ili manje piše, uglavnom se razvoj fenomena izučava još od grčke filozofsko-političke misli, razvoja eugenike u Britaniji i anglosaksonskom govornom području te njezino širenje europskim kontinentom. Upravo je holo-

* Dr. sc. Branka Gabrić,
Institut für Weltkirche
und Mission,
Phil.-Theol.
Hochschule Sankt
Georgen, Offenbacher
Landstr. 224, 60599
Frankfurt am Main,
Njemačka, gabric@
iwm.sankt-georgen.de

kaust kao eskalacija primjene rasističkih i eugeničkih ideja doveo do opravdanoga otpora i osude toga pojma. Međutim često u pozadini ostaje pitanje koji su sve čimbenici doprinijeli širokom prihvaćanju jedne tako destruktivne misli i prakse.

Dok je tema nacističkih djela i primjena eugenike u medicinskom polju bila prilično prisutna u etičkom diskursu 90-ih godina 20. stoljeća i u prvim godinama 21. stoljeća, u posljednjim desetljećima čini se da se o njoj više ne raspravlja niti se često upotrebljava u etičkom obrazovanju. Iako se u praksi, posebice u posljednjih nekoliko godina, može svjedočiti o porastu medicinskoga nepovjerenja vezanoga osobito za javnozdravstvene zahtjeve. Povijest i zlouporabe medicinske prakse i eksperimenata još uvijek igraju važnu ulogu u individualnom i javnom razumijevanju različitih medicinskih i javnozdravstvenih intervencija.

Članak se bavi pitanjem uloge memorije i poučavanja povijesnih događaja za razvoj suvremenoga etičkoga diskursa i edukacije. Rad se usredotočuje na širenje eugeničke misli i njezine provedbe u Njemačkoj u prvoj polovici 20. stoljeća te mnogostrukosti čimbenika koji su omogućili prihvaćanje te prakse. Prvi dio članka pruža opći uvod u tematiku i razvoj eugeničke misli, dok se drugi dio podrobnije bavi njemačkim kontekstom. Pregled objavljenih knjiga s kraja 19. i početka 20. stoljeća pruža uvid u razvoj misli prije dolaska nacionalsocijalističke stranke na vlast. Političke promjene dovode i do promjena u medicinskoj praksi te medicinskoj etici. Važan uvid pružit će nam također osvrt na kinematografiju toga razdoblja. Treći dio članka bavi se kritičkom analizom uloge različitih čimbenika poput apsolutiziranja znanosti, devaluacije ljudskoga života te korištenja medijima u promoviranju eugeničke teorije i prakse.

1. Osvrt na povijest eugenike

Svaki povijesni osvrt na eugeniku upozorava na činjenicu da ona nije nastala u Njemačkoj s Adolfom Hitlerom, nego ima mnogo dužu povijest čije pisane tragove možemo iščitati u djelima otaca grčke filozofije, napose u Platonovu promišljanju o idealnoj republici. Na početku moderne misli može se također pronaći u poznatim utopijskim djelima, koja zamišljaju savršeno društvo, stoga se planira kontrola rađanja djece, koja uključuje odbacivanje bolesne djece, a prihvaćanje one zdrave kako bi društvo bilo zdravije i što savršenije.¹ Stvaranju plodnoga tla za razvoj eugeničke misli doprinosi također britanski politički ekonom Thomas Malthus (1766. – 1834.). Prema njegovim teorijama, čovječanstvo raste slijedom geometrijske progresije (1, 2, 4, 8, 16...), dok proizvodnja hrane raste aritmetičkom progresi-

¹ Teme se mogu pronaći u utopijskim djelima Antona F. Donija, Tommasa Campanelle i dr. Usp. G. MERLO, *La prima infanzia e la sua educazione tra utopia e scienza dall'Età Moderna al Novecento*, Milano, 2011.

jom (1, 2, 3, 4...), što bi trebalo dovesti do velikoga rasta populacije i nedovoljne proizvodnje hrane, stoga je preporučeno intervenirati u mjere ograničenja porasta stanovništva kako bi se ono spasilo od gladi.² Rast broja stanovništva, a time i broja siromašnih u 19. i 20. stoljeću već je dao prigodu za promišljanja o načinima regulacije porasta populacije.

Tijekom prosvjetiteljstva razvija se također jedan novi kriterij marginalizacije skupina na temelju koncepta razuma i napretka. »Podjela razuma i nerazuma može se smatrati pretečom konačnog razlikovanja mentalno sposobnih i mentalno nesposobnih. Oni za koje se smatralo da su nerazumni smatrani su prijetnjom društvu, što je dovelo do uvođenja azila.«³

Jedan od najjačih impulsa razvoja eugenike dolazi od tvorca pojma *eugenics* Francis Galtona (1822. – 1911.), prema kojem eugenika obuhvaća utjecaje koji nastoje dati rasi veću šansu da prevlada nad manje kvalificiranim rasama.⁴ Galton smatra kako društvo treba promicati sklapanje braka među onima koji su naj-sposobniji za to, tako se razvija ideja da se poboljšanje ljudske rase treba postići državnim intervencijama na području braka i rađanja djece. Nisu svi podobni za rađanje djece, te osim potpora, pa i monetarnih poticaja za one koji su za to pogodni, potrebne su i negativne, preventivne mjere sterilizacije za one koji su nepodobni za roditeljstvo. Radi širenja svojih ideja Galton osniva *Eugenics Education Society* i časopis *The Eugenics Review* te započinje organizaciju prvih internacionalnih simpozija o eugenici.

Zahvaljujući već prisutnoj Darwinovoj teoriji evolucije, s kojom se Galtonova promišljanja o nasljednim (i socijalnim) karakteristikama dobro uklapaju, eugenika kakvu poznajemo počinje se širiti anglosaksonskim govornim područjem i pronalazi izuzetno plodno tlo u Sjedinjenim Američkim Državama.

Eugenika postaje veoma brzo prihvaćena u znanstveno-akademske krugovima, te ulazi u kurikulum poznatih sveučilišta sjevernoameričkoga kontinenta. Zanimljivo je primijetiti da su širenju eugeničke agende doprinijele i znanstvene udruge poput *The Eugenics Research Association* na čelu s Laughlinom i Davenportom u suradnji s Američkom udrugom za napredak znanosti (American Association of the Advancement of Science, AAAS); zatim Američko eugeničko društvo, osnovano na Sveučilištu Yale radi promicanja eugeničkoga pokreta na znanstvenoj i popularnoj

² Usp. T. R. MALTHUS, *An Essay on the Principle of Population*, London 1826.

³ S. GALLIN, *The Goals of Medicine in a Post-Holocaust Society*, u: ISTA, I. BEDZOW (ur.), *Bioethics and Holocaust*, Cham, 2022., 299–318., ovdje 302.

⁴ Usp. F. GALTON, *Inquiries into Human Faculty and Its Development*, London, 1883., 24, n. 11.

razini; te Ured za evidenciju eugenike čija je svrha bila pružanje znanstvenih podataka za potporu eugeničkom pokretu.⁵

Sjedinjene Američke Države također nisu ostale samo na teorijskoj razini eugenike te već 1909. godine savezna država Kalifornija uvodi prisilnu sterilizaciju iz eugeničkih motiva, koja se nakon toga počela provoditi u još tridesetak saveznih država. Eugenički element bio je prisutan i kod primanja imigranata iz Europe i procjene njihova izgleda itd. Međutim taj znanstveno-kulturni pokret ne ostaje ograničen samo na englesko govorno područje, nego se transnacionalno proširio po zemljama Europe, ali i drugih kontinenata.⁶ Ono što ostaje zajedničko pokretu jest evaluacijska logika, na temelju koje su neki ljudski životi vrjedniji od drugih za državu, naciju i buduće generacije.⁷

Svrha većine tih pokreta bila je utjecati na reproduktivnu praksu, i s namjerom se da spriječi rađanja (sterilizacijom, abortusima itd.) ili potporom rađanja onih koju su smatrani podobnima, i s izravnim prekidanjem nepoželjnih života (eutanzija hendikepiranih osoba i djece).⁸ U skladu s tim provodile su se i konkretne odluke na razini država. Određena skupina ljudi počinje se tako smatrati odgovornom za zdravu i bolju budućnost svoje skupine, nacije i preuzima ulogu donošenja odluka nad osobnim životima drugih, koji po toj logici ugrožavaju uspješan napredak cijele skupine. Cijeli pokret pri tome je naglašavao svoju znanstvenu utemeljenost, te je bio praćen značajnom akademskom i političkom potporom.

2. Razvoj eugeničke misli i prakse u Njemačkoj

Njemačka se može uzeti kao paradigmatički primjer razvoja eugeničke misli i njezina najdoslovnijega i najsmjelijega provođenja u praksi. Ne može se zanemariti njezina rasprostranjenost u različitim drugim državama, ali je korisno uzeti primjer jedne države na kojem se može vidjeti koji su sve različiti aspekti odigrali značajnu ulogu u širenju i senzibilizaciji medicinskoga osoblja i populacije. Ovom prigodom posvetit ćemo se nekoliko aspekata i najprije vidjeti teorijski razvoj eugeničke misli na području znanosti, zatim ulogu medicine i medicinske etike te važnost medija.

⁵ Usp. S. A. FARBER, U.S. Scientists' Role in the Eugenics Movement (1907-1939): A Contemporary Biologist's Perspective, u: *Zebrafish* 5(2008.)4, 243–245.

⁶ Jedan od najopširnijih pregleda širenja eugenike po raznim krajevima svijeta može se pronaći u A. BASHFORD, P. LEVINE (ur.), *The Oxford Handbook of History of Eugenics*, New York, 2010.

⁷ Usp. A. BASHFORD, P. LEVINE (ur.), *The Oxford Handbook of History of Eugenics*, New York, 2010., Uvod, 3–4.

⁸ Usp. *Isto*, 3.

2.1. UTJECAJ ZNANSTVENIH PUBLIKACIJA I LITERATURE

Prije dolaska nacionalsocijalističke radne stranke na vlast u Njemačkoj, 1933. godine, pitanje eutanazije otvara se u akademskoj literaturi. Jedno od poznatih djela o toj temi objavljeno je 1895. godine pod nazivom *Das Recht auf den Tod* (*Pravo na smrt*). Adolf Jost, student matematike i filozofije, piše o samilosnoj smrti neizlječivih bolesnika, i to kako bi se smanjila njihova agonija i troškovi jednoga beskorisnoga života. Njihovi životi, kao i onih mentalno oboljelih, imaju negativnu vrijednost te ih je moguće milosrdno usmrtniti.⁹

Osim Josta, liječnici Adolf Ploetz (1860. – 1940.) i Ernst Haeckel (1834. – 1919.) također predlažu aboliciju apsolutne zabrane ubijanja. Alfred Ploetz 1895. godine objavljuje *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen* (*Učinkovitost naše rase i zaštita slabih*) u kojoj razvija utopiju rasne higijene. Primarni interes jest promocija rase, a da bi se to postiglo, reprodukcija ne bi smjela biti prepuštena slučaju. Slaba i bolesna novorođena djeca trebala bi biti prepuštena »blagoj smrti«, dok bi se medicinska skrb siromašnih i slabih trebala svesti na minimum, kako bi se izbjeglo miješanje u prirodnu selekciju. Samo devet godina kasnije, 1904. godine, Ploetz osniva prvi znanstveni časopis posvećen eugeničkim temama *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*. U Njemačkoj se eugenička strujanja počinju zvati rasna higijena.¹⁰

Čak i književna djela iz toga razdoblja, poput *Das Bekenntnis* (1887.) Theodora Stormsa ili *Um Tod und Leben* (1885.) i *Die schwerste Pflicht* (1887.) Paula Heyse-
sa, progovaraju o traženju smrti i koriste se motivima koji tretiraju eutanaziju u jednom fiktivnom obliku. U konačnici ta djela oslobađaju ubojstvo na zahtjev i eutanaziju moralne osude.¹¹ Dosezi utjecaja literature na povijest prihvaćanja prakse eutanazije tijekom povijesti još su uvijek nedovoljno istraženi.

Promjene u filozofskoj misli, biologiji, medicini i pravu s kraja 19. stoljeća dovele su do toga da se vrijednost ljudskoga života počela svoditi na razinu ekonomske koristi i shodno tomu dolazi do devaluacije takozvanih »deficitarnih« života. Prvi svjetski rat i kolaps političkoga poretka značajno su utjecali na njemačko poslijeratno društvo. Dovođenje u pitanje prava na život mentalno bolesnih i slabih radi očuvanja kolektivnoga identiteta postaje sve popularnije u kontekstu ekonomske krize.¹² Tijekom Prvoga svjetskoga rata velik broj pacijenata psihijatrijskih ustano-

⁹ Usp. A. JOST, *Das Recht auf den Tod*, Göttingen, 1895.

¹⁰ Usp. K. HAMMON, *Karl Binding/Alfred E. Hoche. »Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Maß und ihre Form«*, Göttingen, 2011., 29.

¹¹ Usp. isto, 2–3.

¹² Usp. isto, 50.

va i staračkih domova umro je zbog neuhranjenosti jer su se resursi preusmjerili na zdrav i radno sposobni dio društva. To namjerno preusmjeravanje osnovnih namirnica i određena devaluacija skrbnika takvih ustanova nisu naišli na širu osudu u psihijatrijskim krugovima,¹³ nego su se poklopili s već postojećim zabrinjavajućim idejama.

U tom periodu izlazi 1920. godine knjiga *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Leben*¹⁴ (*Dopuštanje uništenja života nevrijednih življenja*) koju potpisuju dva sveučilišna profesora, poznati profesor prava i u dvama mandatima rektor sveučilišta u Leipzigu Karl Binding, posthumno (1841. – 1920.) i Alfred Hoche (1865. – 1943.) profesor psihijatrije, također u nekoliko navrata dekan Medicinskoga fakulteta i rektor sveučilišta u Freiburgu. Ta knjiga prvi put eksplicitno spominje termin *lebensunwerten Leben*, život nevrijedan življenja, koji će kasnije postati *terminus technicus* nacističke vlasti i njezinih programa. Zanimljivo je spomenuti da se iz dokumenata Nirnberškoga procesa u kojem se sudilo liječnicima može iščitati kako se obrana koristila upravo tom terminologijom i njezinom prisutnosti i prije dolaska nacističke stranke na vlast kako bi opravdala ili ponudila »alibi« optuženima; jer su naime djelovali u takvom povijesnom okruženju.¹⁵

Prema Bindingu i Hocheu, životi nevrijedni življenja jesu oni čija destrukcija može imati terapijski učinak za cijelo društvo.¹⁶ To su napose neizlječivi bolesnici, psihijatrijski bolesnici i dementne osobe te retardirana djeca. Prema Bindingu, najbolje bi bilo zatražiti autorizaciju njihova ubojstva odmah po rođenju, odnosno čim se utvrdi mentalna deficijencija. Hoche, psihijatar, opisuje osobe s psihijatrijskim poremećajima i moždanim ozljedama kao *mentalno mrtve* te ih naziva *Ballastexistenze* ili *leere Menschenhülsen*, prazne ljudske ljuske. Najgori slučaj jesu mentalno bolesna »djeca imbecili« jer mogu živjeti dugo čime stvaraju velik ekonomski teret, a pri tome, prema Hocheu, nemaju mogućnost odnosa s okolinom.¹⁷ Unutarnje karakteristike koje obilježavaju pojedince s mentalnom smrću poistovjećuju se s nesposobnošću imati »jasne ideje, osjećaje ili pokrete volje, predstava svijeta ne može se probuditi u njihovoj svijesti, te se kod mentalno mrtvih osoba ne mogu

¹³ Temom psihijatrije u Njemačkoj u periodu nakon Drugoga svjetskoga rata do pada nacionalsocijalizma bavi se: H.-L. SIEMEN, *Menschen blieben auf der Strecke--: Psychiatrie zwischen Reform und Nationalsozialismus*, Gütersloh, 1987.

¹⁴ Usp. E. DE CRISTOFARO, C. SALETTI (ur.) *Precursori dello sterminio: Binding e Hoche all'origine dell'»eutanasia« dei malati di mente in Germania*, Verona 2012.

¹⁵ Usp. K. HAMMON, *Karl Binding/Alfred E. Hoche*, 163.

¹⁶ Usp. R. J. LIFTON, *I medici nazisti*, Milano, 2012., 71.

¹⁷ Usp. A. HOCHÉ, Osservazioni mediche, u: E. De CRISTOFARO, C. SALETTI (ur.) *Precursori dello sterminio: Binding e Hoche all'origine dell'»eutanasia« dei malati di mente in Germania*, 81.

uspostaviti sentimentalne veze s okolinom. (...) Ali najvažniji aspekt predstavljen je (...) nedostatkom samosvijesti.«¹⁸ Ubijanje takvih ljudi, prema znanstvenicima, ne može se staviti na istu razinu s drugim vrstama ubijanja jer »u slučaju ubojstva mentalno mrtve osobe koja, ako je potrebno, zbog stanja svoga mozga nije u stanju ostvariti nikakvo subjektivno pravo, dakle ni pravo na život, nema dakle povrjede subjektivnoga prava.«¹⁹ U tim slučajevima ne bi trebalo biti čak ni suosjećanja jer nema ni patnje. Zapravo, naglašava Hoche, »možda ćemo jednoga dana shvatiti da eliminacija potpunih mentalnih mrtvaca ne predstavlja ni zločin, ni nemoralan čin, ni bilo kakvu emocionalnu okrutnost, već dopušten i koristan čin«²⁰.

Važan aspekt cijele knjige jest naglasak na ekonomskom teretu koji predstavljaju navedeni pojedinci, napose ako se očekuje da će imati dug život. U svom osvrtu na prošlost autori progovaraju o paradigmatiskim očekivanjima za budućnost:

»Postojalo je doba, koje danas smatramo barbarskim, u kojem se eliminacija onih koji su rođeni nesposobni za život [*der lebensunfähig Geborenen*] smatrala prirodnom, zatim je došla faza, koja je trenutačno u tijeku, u kojoj treba sačuvati svako postojanje, čak i ono potpuno lišeno vrijednosti, i to je uzdignuto kao najviši moralni postulat; ali doći će novo doba u kojem ćemo, prema višem moralnom gledištu, prestati provoditi u praksu (...) postulate koje zahtijevaju ekscentrično poimanje čovjeka i, jednostavno, precjenjivanje vrijednosti ljudskoga postojanja.«²¹

Taj citat uistinu se ispostavio kao paradigmatiski, a slične tendencije mogu se prepoznati u bioetičkim i filozofskim krugovima sve do danas. U konačnici »čitanje *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Leben* stoga postavlja ključno pitanje o mogućnosti da nemoralne ideje nađu političko prihvaćanje i, pod određenim danim uvjetima, vjernu transpoziciju s tiskanih papira u stvarnost. Odnosno da izjave pronađu izravan i točan prijevod u djela«²². Kathrin Hammon pokušala je istražiti koliki je bio domak i utjecaj upravo te publikacije na kasniju praksu nacističke Njemačke.²³ Djelo se treba smjestiti u kompleksni razvoj eugenike, socijalnoga darvinizma, pokreta potpore eutanazije itd. Zanimljivo je također uočiti da Bindingov prijedlog o legalizaciji eutanazije nije službeno nikada prihvaćen. Publikacija

¹⁸ *Isto*, 85.

¹⁹ *Isto*, 86.

²⁰ *Isto*, 84.

²¹ *Isto*, 88–89.

²² E. DE CRISTOFARO, C. SALETTI (ur.), *Precursori dello sterminio: Binding e Hoche all'origine dell'«eutanasia» dei malati di mente in Germania*, 22.

²³ Usp. K. HAMMON, *Karl Binding/Alfred E. Hoche*.

knjige, u svakom slučaju, privukla je pozornost akademske zajednice i javnosti, te nam ostaje kao jedno od pisanih djela koje pomaže razumjeti navedene povijesne koncepte, ali i uočiti mnogostruke sličnosti sa suvremenim bioetičkim raspravama o (ne)vrijednosti svakoga ljudskoga života.

2.2. ULOGA MEDICINE I MEDICINSKE ETIKE

Ako retrospektivno pogledamo praktičnu provedbu eugenike i rasne higijene u Njemačkoj, može se prepoznati pet koraka koji su se nadovezivali jedan na drugi: najprije su uvedeni zakoni o sterilizaciji, prema kojima je prisilno sterilizirano oko 400 000 pacijenata u Njemačkoj,²⁴ zatim se nastavilo s »tajnim« ubijanjem hendikepirane djece u bolničkim ustanovama, koje se proširilo na ubijanje hendikepiranih odraslih osoba u psihijatrijskim bolnicama i posebnim centrima za eliminaciju. Oko 5000 djece i 300 000 odraslih osoba bilo je podvrgnuto eutanaziji, među kojima velik broj njemačkih građana.²⁵ Upravo ta »uvježbana« praksa u njemačkim bolnicama omogućila je provođenje iste prvo nad mentalno oboljelima u logorima i, konačno, nakon što su razvijeni sustavi za masovna ubojstva, prešlo se na širu primjenu u koncentracijskim logorima.²⁶

U svemu tome uloga liječnika uključivala je pružanje znanstvenoga opravdanja za mjere javne politike, provođenje javnih politika pomoću sudova za nasljedno zdravlje, odlučivanje koja će djeca živjeti ili umrijeti na temelju zadanih upitnika, ubrizgavanje smrtonosnih doza lijekova hendikepiranoj djeci i odraslima, s tim povezano krivotvorenje njihovih smrtovnica, odabir tko će biti poslan u trenutačnu smrt, a tko će biti na prisilnom radu u koncentracijskim logorima, upravljanje plinskim komorama koje su ubile milijune ljudi.²⁷

Njemačka medicinska praksa onoga vremena smatrana je najrazvijenijom na svijetu i uživala je velik internacionalni ugled. Međutim, kao što se moglo vidjeti iz osvrta na literaturu prvih desetljeća 20. stoljeća, eugenička misao i devaluacija određenoga broja bolesnika već je bila prisutna, i to napose na području psihijatrije.²⁸ Kada se studira i promišlja o ulozi medicinskoga osoblja u nacističkoj Njemačkoj, otvaraju se brojna pitanja i nejasnoće. Napose kada se govori o sudjelovanju liječnika i medicinskoga osoblja u prisilnoj sterilizaciji, eutanazijama u bolnicama te kasnije u koncentracijskim kampovima, naglasak je znao biti na prisilnim okolnostima koje

²⁴ Usp. R. PROCTOR, *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis*, Cambridge – London, 1988., 108.

²⁵ Usp. T. CHELOUCHE, *Teaching Medical Ethics in Nazi Germany*, 29–30.

²⁶ Usp. R. J. LIFTON, *I medici nazisti*.

²⁷ Usp. isto; S. GALLIN, *The Goals of Medicine in a Post-Holocaust Society*, 301.

²⁸ Usp. S. M. MILLER, S. GALLIN, *The Transformation of Physicians from Healers to Killers: The Role of Psychiatry*, u: S. GALLIN, I. BEDZOW (ur.), *Bioethics and Holocaust*, 71–92.

bi mogle umanjiti osobnu odgovornost u sudjelovanju, kao i drugim psihološkim mehanizmima. Iako se razni oblici prisile u tako složenim okolnostima ne mogu isključiti, ipak se pitanje razloga sudjelovanja i osobne odgovornosti ne može uvijek svesti na prisilu. Prema studijama, njemački doktori na primjer nisu bili prisiljeni priključiti se nacionalsocijalističkoj stranci, nego su to činili na svoju inicijativu, i to u većem broju nego ikoje drugo zanimanje; oko pedeset posto njemačkih liječnika pristupilo je stranci.²⁹ Većina od dvadesetak instituta za rasnu higijenu bila je otvorena na njemačkim sveučilištima prije dolaska nacionalsocijalističke stranke na vlast, kao i većina znanstvenih časopisa o rasnoj higijeni. Na primjer najveći institut za rasnu higijenu nalazio se u Frankfurtu. Na njemu je Josef Mengele radio svoje doktorsko istraživanje prije odlaska za Berlin te Auschwitz gdje je provodio neke od najnehumanijih medicinskih eksperimenata, poput onih s djecom blizancima. Mengele je slao biološki materijal, krv, dijelove organa iz Auschwitza na daljnju obradu kao dio studije o rasnoj specifičnosti krvnih grupa koju je financirala Njemačka državna zaklada za istraživanja. Rasni element bio je razlog brojnih studija krvnih grupa već tijekom 30-ih godina 20. stoljeća.³⁰

Osim toga njemački liječnici ne samo da nisu imali etički kodeks već su bili prvi u svijetu koji su imali obvezni kolegij medicinske etike na medicinskim fakultetima. Kolegij se temeljio se na knjizi dr. Rudolfa Ramma *Ärztliche Rechts- und Standeskunde: Der Arzt als Gesundheitserzieher (Medicinsko-pravna i stručna znanja: Liječnik kao zdravstveni odgojitelj)*.³¹ Rammova knjiga predstavlja jedan od najznačajnijih izvora za razumijevanje poučavanja nacističke medicinske etike. O njezinoj raširenosti svjedoči i činjenica da je prvo izdanje rasprodano u godinu dana, s brojnim pozitivnim recenzijama u lokalnim medicinskim časopisima. Osim medicinske etike, 1939. godine uvedeni su također kolegiji o rasnoj higijeni, populacijskoj politici itd. Chelouche u svojoj studiji o medicinskoj etici u nacističkoj Njemačkoj naglašava kako sudjelovanje liječnika u raznim neetičkim djelima nije samo posljedica »slippery slope«, nego je bilo svjesno poduprto, uključujući objavljivanje i studij ideološki usmjerene medicinske etike.³²

²⁹ Usp. M. H. KATER, *Doctors under Hitler*, Chapel Hill – London, 1989.

³⁰ Usp. R. N. PROCTOR, *Nazi Doctors, Racial Medicine, and Human Experimentation*, u: G. J. ANNAS, M. A. GRODIN (ur.), *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code*, Oxford, 1992., 17–31., ovdje 20.

³¹ R. RAMM, *Ärztliche Rechts- und Standeskunde: Der Arzt als Gesundheitserzieher*, Berlin, 2019. (Orig. 1 April 1942). Prvo englesko izdanje: R. RAMM, *Jurisprudence and Rules of the Medical Profession*, Cham, 2019.

³² Usp. T. CHELOUCHE, *Teaching Medical Ethics in Nazi Germany: Debunking the Myth that the Nazi Physicians Abandoned Their Ethics*, u: S. GALLIN, I. BEDZOW (ur.), *Bioethics and Holocaust*, 15–18.

Jedna od karakteristika medicine prve polovice 20. stoljeća bilo je također poimanje uloge liječnika kao onoga koji se skrbi o genskom i rasnom zdravlju cijeloga društva. Medicinska skrb više nije orijentirana samo na pojedinca i njegovo zdravstveno stanje, nego na dobrobit cijele arijske (njemačke) rase. U skladu s tim i medicinska etika na sveučilištima naglašavala je moralnu odgovornost prema cijelomu društvu isključujući one »genski« bolesne. Početkom 20. stoljeća socijalni darvinizam doprinio je devaluaciji dijela populacije i stvaranju razlika između onih inferiornih i superiornih, gdje su kao inferiorni svrstani oni slabi, bolesni, mentalno bolesni, alkoholičari i kriminalci.³³ Nakon poraza u Prvom svjetskom ratu i teškoga oporavka eugenički pokret i liječnici koji su ga činili počinju sebe predstavljati kao one koji su odgovorni za obnovu razorene nacije te se interes o genskom nasljeđu i eugenici počinje gledati kao znanstveno oruđe koje bi pridonijelo toj svrsi. Pokret su predvodili »liječnici koji su uživali izniman ugled, što je učvrstilo njihov pogled na sebe kao na jedinu profesionalnu skupinu koja posjeduje stručnost za očuvanje zdravlja i dobrobiti nacije«³⁴. Pri čemu su posebno vrjednovani superiorni zdravi članovi društva kao oni na kojima počiva obnova i budućnost nacije, dok su oni bolesni ili s lošim genima javno predstavljeni kao teret nacije, ekonomski jaram, ne samo za državu nego i za zdrave sugrađane. Te ideje postaju dio javnoga zdravlja koje se počinje miješati s političkim ciljevima nacije. Govor o higijeni upotrebljava se za kontroliranje ne samo bolesti ili njezinih mogućih uzročnika nego kao alat za upravljanje eugenikom i nacionalizmom, koji su postali dio imperativa javnoga zdravlja.³⁵ Uloga javnoga zdravlja postaje postavljanje *cordons sanitaires* (sanitarnoga kordona) između prošlih i budućih generacija.³⁶ Spomenuti koncepti bili su prisutni i u medicinskoj etici. Tako se poučava zabrana diskriminacije siromašnih od bogatih te se naglašava da »svaka genski zdrava osoba mora posjedovati istu vrijednost za liječnika«³⁷. Osim toga uvode se i nove odgovornosti liječnika:

»Stara koliko i sama znanost o liječenju odgovornost je liječnika da stoji uz bolesnoga i slaboga čovjeka tijekom njegove fizičke i psihičke patnje i da mu pomogne ojačati. Jednako je važno, sa stajališta *Volka*, čisto očuvanje krvi sprječavanjem bastardizacije lošim osobinama ili stranim rasnim elementima, kao i odgovornost za zaštitu genskoga bogatstva, očuvanje i poboljšanje genskih predispozicija i potpuno iskorjenjivanje mase loših gena.«³⁸

³³ Usp. T. CHELOUCHE, *Teaching Medical Ethics in Nazi Germany*, 22.

³⁴ *Isto*, 22. Svi su prijevodi u članku autorovi ako nije drukčije naznačeno.

³⁵ Usp. A. BASHFORD, *Imperial Hygiene. A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, New York, 2004., 7.

³⁶ *Isto*, 13.

³⁷ R. RAMM, *Medical Jurisprudence and Rules of the Medical Profession*, 89. Naš naglasak.

³⁸ *Isto*, 89.

Uloga liječnika tako je proširena na očuvanje zdrave krvi nacije, dok se dehumaniziraju oni koji su opasni po gensko zdravlje nacije te se moralno opravdava njihovo »iskorjenjivanje«. ³⁹ Uz otvorenu eugeniku, antisemitizam je postao također dio nacističke medicinske ideologije. Najprije su Židovi uklonjeni iz medicinske struke, a zatim su, kao i druge manjine koje su percipirane kao oni koji zagađuju gensku baštinu Njemačke, bili izuzeti i od primanja medicinske skrbi. Već su Nirnberški zakoni iz 1935. godine o zaštiti njemačke krvi i genskoga zdravlja zabranjivali miješane brakove sa Židovima i propisivali gensko-medicinski pregled prije braka. Ti su zakoni smatrani zakonima javnoga zdravstva te su ih osmislili i provodili liječnici. ⁴⁰

Percepcija vrijednosti ljudskoga života ovisila je o karakteristikama i zdravstvenom stanju pojedinaca. Tu logiku slijede i proturječne upute o skrbi i očuvanju života s jedne strane te sterilizaciji i eutanaziji za one nepodobne. Država je željela imati apsolutnu kontrolu nad životom i smrću, a svoje opravdanje izravnoga medicinskoga ubijanja temeljila je upravo na konceptu »života koji nije vrijedan življenja«, dovodeći ga do njegove biološke i rasne krajnosti. Nacistički vođe koristili su se znanošću i medicinom kao opravdanjem svoga djelovanja do te mjere da su nacionalni socijalizam nazivali »primijenjenom biologijom«. ⁴¹ U konačnici, ključan je bio dolazak na vlast skupine koja je ujedinila svoje političke ambicije s kulturnim i znanstvenim strujanjima te uključujući znanstvenike i medicinsku struku počela provoditi ono što je inače bilo samo teorija. Spoj politike, znanosti i ideologije odigrao je u tom slučaju veliku ulogu.

Iako se moglo misliti da su liječnici bili samo figure u rukama vlasti, ipak, kako razni izvori ukazuju, dio njih doprinio je promoviranju rasne higijene i eugeničke misli. Ranije studije pokazale su da se pod određenim uvjetima pojedinci mogu konformirati većini i podlijeći naredbama autoriteta, čak i ako one uključuju činjenje zla drugima. ⁴² Međutim nacistička medicinska etika, napose Rammov udžbenik za studente medicine, naglašavala je da liječnici ne mogu biti prisiljeni na liječenje, kao i da ne mogu obavljati svoju dužnost u »nemogućim« okolnostima. Naprotiv, oni sami odlučuju komu će i kada pružiti svoju pomoć. ⁴³ Upravo pitanje odnosa osobne odgovornosti, poslušnosti autoritetima i specifičnog etičkog pristupa ostaje još uvijek nedovoljno istraženo.

³⁹ Usp. T. CHELOUCHE, *Teaching Medical Ethics in Nazi Germany*, 23.

⁴⁰ Usp. R. PROCTOR, *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis*.

⁴¹ Usp. R. N. PROCTOR, *Nazi Doctors, Racial Medicine, and Human Experimentation*, 19.

⁴² Usp. J. WALLER, *Becoming evil. How ordinary people commit genocide and mass killing*, New York, 2007.

⁴³ Usp. R. RAMM, *Medical Jurisprudence and Rules of the Medical Profession*, 101–103.

Samo postojanje jedne posebno pripremljene medicinske etike koja uključuje generalizaciju liječničkoga zvanja na liječenje cijele nacije i pri tome izuzima od odgovornosti one čiji geni »štete skupini« otvara veliko etičko pitanje – koju ulogu ima etička edukacija i može li se jedan takav pristup uopće nazvati medicinskom etikom. Opasnost također nastaje kada etika nije napuštena ili odbačena, nego kada se zločini čine s uvjerenjem da su etički i znanstveno opravdani.⁴⁴ U nacističkoj Njemačkoj postojale su etičke smjernice, čak se može reći da ideal Hipokratove prisega nije nestao, ali se transformirao u nacionalistički, rasno etički način razmišljanja.⁴⁵

2.3. KINEMATOGRAFIJA I EDUKACIJA

Medicinski etos, koji uključuje moralna uvjerenja zdravstvenih djelatnika, medicinskih ustanova i pacijenata, razvija se pod utjecajem različitih čimbenika – od medicine, kulture do utjecaja državne vlasti i politike.⁴⁶ Od svojih početaka do danas kinematografija ima jedan od najsnažnijih utjecaja na kulturu te i na određivanje medicinskoga etosa.

Nakon dolaska na vlast nacionalsocijalistička stranka aktivno se koristila različitim medijima u promociji svoje ideologije i mijenjanju javnoga mijenja i senzibiliteta nacije. Stoga su objavljeni pamfleti koji prikazuju mentalno oboljele ili alkoholičare kao jaram onih zdravih, uz to se priređuju različiti filmovi posvećeni temama kraja života i eutanazije.

Postojala su dva različita načina korištenja filmovima, najprije su pripremani dokumentarni filmovi za liječnike i medicinsko osoblje poput *Dasein ohne Leben* (*Egzistencija bez života*) radi edukacije o eugenici, sterilizaciji i eutanaziji, dok se za širu javnost projiciraju filmovi u kinima, biraju se poznati glumci, a tematika je ispunjena emotivnim elementima. Svi obrazovni i medicinski filmovi kontrolirani su Zakonom o filmu, a znanstveni savjetodavni komitet bio je nadležan za procjenu već postojećih i proizvodnju novih filmova s medicinskom tematikom. Budući da su brojni liječnici već zagovarali eutanaziju prije dolaska Hitlera na vlast, spremno su prihvatili ulogu u znanstvenom komitetu za nadgledanje tih filmova.⁴⁷

⁴⁴ Usp. T. CHELOUCHE, Teaching Medical Ethics in Nazi Germany, 14.

⁴⁵ Usp. isto, 20.

⁴⁶ Usp. V. ROELCKE, Profession und Professionalität in der Medizin: Aktualität, historische Dimension und normatives Potenzial eines zentralen Begriffspaares für ärztliches Handeln, u: *Zeitschrift Für Medizinische Ethik* 62(2016.)3, 183.

⁴⁷ Usp. S. RUBENFELD, D. P. SULMASY, Physician-Assisted Suicide, Euthanasia, and Bioethics in Nazi and Contemporary Cinema, u: S. GALLIN, I. BEDZOW (ur.), *Bioethics and Holocaust*, 181.

Zanimljivo je uočiti međusobne utjecaje s jedne strane liječnika i akademskoga kruga koji je zagovarao mogućnost eutanazije hendikepiranih osoba i prije dolaska nacionalsocijalističke stranke na vlast te suradnju liječnika s vlastima u pripremi propagandnih medija koji će promovirati edukaciju o tim temama za druge liječnike i medicinsko osoblje te širu populaciju.

Osim tipičnih vojnih filmova objavljavani su filmovi o rasnoj higijeni poput *Erbkrank* 1936. (*Nasljedno bolesni*), *Alles Leben ist Kampf* 1937. (*Sav život je borba*), *Opfer der Vergangenheit* 1937. (*Žrtva prošlosti*). Međutim, kako se u javnosti počelo shvaćati što se događa po njemačkim bolnicama i dolaziti do otpora prema tajnomu programu eutanazije, nacistička vlast odlučila se na veće ulaganje u propagandne filmove bolje kvalitete kako bi potaknula »javnu edukaciju« o eutanaziji.

Rubinfeld i Sulmasy analizirali su iz bioetičke perspektive najpoznatiji njemački komercijalni film o eutanaziji *Ich klage an* (1941.), koji po brojnim aspektima podsjeća na suvremene melodrame. Film po sebi nema eksplicitne nacističke elemente, usredotočen je na ljubavnu priču i temu eutanazije. Autori prepoznaju osam etičkih opravdanja za eutanaziju koja se u njemu mogu prepoznati: a) jedna od glavnih tema jest pokazivanje milosrđa, b) naglasak je na izbjegavanju straha, gađenja i davanju prioriteta kvaliteti života; c) gubitak sposobnosti izjednačava se s gubitkom razloga za život; d) argumentira se omogućavanje samoodređenja i prava na smrt; e) miješa se dobrovoljna s prisilnom i nedobrovoljnom eutanazijom; f) protivljenja eutanaziji odbacuju se kao oblici zastarjeloga tradicionalizma; g) naglasak se stavlja na financijske troškove terminalne bolesti i ekonomiju; h) tematizira se sprječavanje prijenosa nepoželjnih genskih karakteristika i eugenika. Većina tih opravdanja može se pronaći i u suvremenim komercijalnim filmovima koji se bave temama kraja života, a čiji je broj, kako autori primjećuju, posljednjih godina značajno porastao.

Analiza kinematografije pokazuje kako ona može utjecati na rastuće prihvaćanje zahvata na kraju ljudskoga života i eutanazije. U konačnici, razumijevanje povijesti ne može zanemariti ulogu i utjecaj kulture na razvoj medicinske prakse.⁴⁸ Rubinfeld i Sulmasy naglašavaju kako se u filmskoj industriji kada se obrađuju teška bioetička pitanja nastoji prikazati dramatičan narativ koji naizgled nudi vjerodostojna rješenja za nerješive probleme, čime se publici pruža određeno olakšanje od tjeskobe koju te tematike otvaraju. »Snažne slike stvorene u filmovima često ostaju s nama i stvaraju mit o tome kakav bi život trebao biti ili kakav bismo željeli da bude.«⁴⁹

⁴⁸ Usp. S. RUBENFELD, D. P. SULMASY, Physician-Assisted Suicide, Euthanasia, and Bioethics in Nazi and Contemporary Cinema, 173–208.

⁴⁹ *Isto*, 181.

3. Etičko promišljanje

Nakon pregleda različitih čimbenika koji su pripomogli senzibilizaciji i potpori eugeničke misli želimo se kritički osvrnuti na neke od elemenata koji mogu biti relevantni i za buduća etička promišljanja. Dobro poznata latinska izreka: »Historia magistra vitae est«, ima svoju ulogu i u suvremenom poučavanju bioetike. U etičkoj refleksiji nije dovoljno samo poznavanje određenih godina, imena i događaja, nego je mnogo značajnije upoznati kontekst, činitelje i odluke koje su dovele do fenomena i događaja. Ključno je razumijevanje »zašto se, kako, s čijom pomoći« nešto dogodilo. Na području moralne teologije i bioetike ne smiju se zapostaviti ti elementi. Bioetika je sklona užurbano ići naprijed kako bi pratila nebrojene biomedicinske i tehničke napretke, ipak ostaje važno kritički promišljati nad prošlim iskustvima, a napose onima koja su odnijela i degradirala živote mnogih ljudi.

3.1. HISTORIA – MAGISTRA VITAE

Nakon Drugoga svjetskoga rata pokrenuta su suđenja njemačkim vojnim vođama i liječnicima i tek tijekom Nirnberškoga procesa i svjedočenja preživjelih otkrila se težina zločina koji su provodili liječnici i medicinsko osoblje u koncentracijskim kampovima. Upravo su ta otkrića dovela do stvaranja Nirnberškoga kodeksa, koji je želio postaviti etičke okvire za eksperimente na ljudima. Međutim, kao što se tek kasnije vidjelo, ono što se dogodilo u logorima bila je krajnja posljedica, kojoj je prethodilo mnoštvo čimbenika i također neetičke medicinske prakse. Danas je poznata maksima koja se ponavlja od završetka rata: »nikad više«. UNESCO je 2017. godine izdao dokument *Edukacija o holokaustu i prevencija genocida* u kojem se naglašava kako razumijevanje povijesti pomaže stvaranju pravednijih društava, a to razumijevanje ne odnosi se samo na najsvjetlije dijelove ljudske povijesti, nego i na najveće padove. Događaji tijekom Drugoga svjetskoga rata i holokausta oblikovali su europska zakonodavstva, ali njihove lekcije ostaju relevantne i za današnje izazove. UNESCO podcrtava važnost uvođenja edukacije o holokaustu na raznim razinama napominjući kako:

»Holokaust ilustrira opasnosti nekontroliranih predrasuda, diskriminacije, antisemitizma i dehumanizacije. Također otkriva cijeli raspon ljudskih reakcija – čime se pokreću važna razmatranja o društvenim i individualnim motivacijama i pritiscima koji navode ljude da djeluju onako kako rade – ili da uopće ne djeluju.«⁵⁰

⁵⁰ UNESCO, *Education about the Holocaust and Preventing Genocide: A Policy Guide*, 2017., 7. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000248071> (21. 2. 2024.).

To je napose važno ako imamo na umu da su se začetci medicinske etike, definirani u Nürnbergu, počeli primjenjivati u Sjedinjenim Državama tek 70-ih godina 20. stoljeća. Više od dva desetljeća nakon završetka Drugoga svjetskoga rata nastavilo se raditi medicinska istraživanja na ljudima, uključujući djecu, bez obzira na njihov najbolji interes i bez informiranoga osobnoga pristanka. Dovoljno je prisjetiti se Tuskegee studije o sifilisu i brojnih drugih. Međutim kako je moguće da su horori nacističkih zločina doveli do tako slaboga odgovora u široj medicinskoj zajednici? Zašto je bilo potrebno još 25 godina i drugi neetički eksperimenti kako bi se došlo do ozbiljnoga etičkoga konsenzusa koji bi trebao voditi kliničku praksu i medicinska istraživanja? Jedno od objašnjenja, prema Wassermanu i Navinu, jest činjenica da su medicinski pokusi u Auschwitzu bili toliko jezivi i bez presedana da se drugima, uključujući američke znanstvenike, moglo činiti kako njihova praksa nije usporediva s tim nedjelima.⁵¹ Slično se može dogoditi i danas kada bi se povijest medicinskoga angažmana u području eugenike i holokausta mogla učiniti predalekom od suvremene prakse ili logike djelovanja. Stoga je danas važno detaljnije se posvetiti etičkom studiju raznih čimbenika i njihovoj relevantnosti za suvremeni biomedicinski diskurs. Možemo se pitati postoji li moralna odgovornost poučavati o nemoralnim djelima iz povijesti kako bi buduće generacije naučile ne samo nešto o onome što se dogodilo nego i o činiteljima koji mogu stvoriti okolnosti koje olakšavaju ponavljanje činova koji degradiraju ljudsko dostojanstvo. To nas upućuje i na sljedeće relevantno pitanje, a to je koju ulogu igra znanost, odnosno apsolutiziranje znanstvenih teorija ili dostignuća.

3.2. ULOGA ZNANOSTI

Eugenički diskurs najprije se ustalio na području znanosti i akademskih krugova, osnivana su znanstvena udruženja, časopisi, organizirani simpoziji i tek sljedeći koraci vodili su popularizaciji tih ideja u neakademskim krugovima. Jedno od starih etičkih pitanja jest neutralnost znanosti; tj. mogu li znanstvene teorije biti i ostati etički neutralne ako uključuju klasifikaciju ljudi. Koju ulogu ima interpretacija znanstvenih podataka ili činjenica? Mendelova otkrića o zakonima nasljeđivanja otvorila su mogućnosti mnoštvu novih spoznaja. Objektivni empirijski podatci, ako su pravilno dobiveni, ostaju moralno neutralni, ali veliku ulogu imaju unaprijed stvorene predodžbe, vrijednosti i vjerovanja onih koji se njima koriste. Ostaje uvijek opasnost idealiziranja određenih znanstvenih teorija ili pristupa. Nekritički pristup znanstvenim teorijama može iznova dovesti do svojevrstne fundamentalizacije znanosti.

⁵¹ Usp. J. A. WASSERMAN, M. C. NAVIN, *Medicine, the Holocaust, and Human Dignity: Lessons from Human Rights*, u: S. GALLIN, I. BEDZOW (ur.), *Bioethics and Holocaust*, 286.

U dosadašnjem tekstu dotaknuli smo se više aspekata koji su odigrali ulogu u širenju eugenike i rasne higijene te koji su otvorili vrata konkretnim zloupotrebama dostojanstva ljudskih osoba. Važno je napomenuti doprinos znanstvenih publikacija, bilo da su to knjige, traktati ili članci. Stoga se možemo pitati je li svaka znanstvena publikacija etički neutralna. Postoji li etika znanstvenoga publiciranja koja se ne odnosi samo na pitanja preuzimanja tuđih tekstova bez citiranja, nego na sam sadržaj teksta? Je li u ime slobode govora i pluralizma svaka tema etički neutralna? Kako se nositi sa starim izazovima i temama u suvremenim znanstvenim publikacijama, napose ako degradiraju ljudski život? Zanimljiva je nadalje uloga znanstvenih instituta, udruženja i časopisa. Što se događa kada ideje i teorije poput rasne higijene postanu službeno znanstveno prihvaćene? Napose je relevantna tema kako se odnositi prema pluralizmu medicinskih etika i etičkih pristupa. Jesu li svi etički pristupi po sebi neutralni? To su samo neka pitanja koja se otvaraju ne samo kada izučavamo povijest medicine prije Drugoga svjetskoga rata nego i suvremena znanstvena i bioetička strujanja.

U svakome slučaju, akademsko-znanstveni prostor ne smije se zatvoriti mogućnosti kritike, rasprave i propitivanja postojećih znanstvenih teorija i pristupa. Mogućnost rasprava i konstruktivne kritike dio je jezika znanosti. Ako se taj dio izgubi, riskira se postojanje znanosti kao objektivne instancije.

3.3. DEHUMANIZACIJA I DEPERSONALIZACIJA LJUDSKIH BIĆA

Studije koje se bave temama holokausta, genocida i ratnih ubojstava naglašavaju kako se često mogu prepoznati tri prakse moralnoga »odvajanja« ili distanciranja (*moral disengagement*) koje olakšavaju provođenje takvih djela. To su moralno opravdavanje nedopuštenih, zlih činova, pa čak i predstavljanje istih kao moralni imperativ, dehumanizacija žrtava te eufemističko nazivanje zlih postupaka.⁵²

Svaki od tih oblika zahtijeva mnogo više prostora i elaboracije, ovdje ćemo se zauzavati samo na pojedinim aspektima. Moralno distanciranje ili isključenje drugih osoba dovodi do toga da se drugi počinje poimati kao »neosoba«, to se očituje u terminologiji koja se upotrebljava kada se govori o toj osobi ili skupini. U tom slučaju rabi se uglavnom treće lice, »oni«, kako bi se napravila distanca između »nas i njih«. Drugi se također mogu nazivati »životi nevrjedni življenja«, »bolest«, »neprijatelji« itd. Kakvo destruktivno djelovanje takav pristup ima, možemo vidjeti i kod Prima Levija koji opisuje svoje iskustvo Auschwitzta i depersonalizacije sljedećim riječima: »Ništa nam više ne pripada; oduzeli su nam odjeću, obuću, čak i kosu; ako govorimo, ne će nas slušati, a ako i slušaju, ne će nas razumjeti. Čak će

⁵² Usp. J. WALLER, *Becoming Evil*, 202.

nam i ime oduzeti: a ako ga želimo zadržati, morat ćemo pronaći u sebi snage za to, snaći se nekako da iza imena ipak ostane nešto od nas, od nas kakvi smo bili.«⁵³

Primjeri dehumanizacije ponavljaju se u različitim povijesnim okolnostima i sukobima, međutim napose je važno podcrtati da su i različite znanstvene discipline i teorije prošloga stoljeća doprinijele eksplicitnoj dehumanizaciji i degradaciji skupina ljudi na temelju njihova psihofizičkoga zdravlja. Upravo je početkom 20. stoljeća znanost »pružila opravdanje za stvaranje hijerarhije ljudskoga života u kojoj se na određene ljude gleda kao na raso, etnički ili kulturno inferiorne na temelju bioloških osobina.«⁵⁴ Stvaranje obrazloženja za etiketiranje određene skupine kao »one druge« bio je prvi korak u transformaciji liječničkoga moralnoga etosa jer im je omogućio da promijene sastav zajednice za koju su bili odgovorni skrbiti. Također je utrlo put prihvaćanju činjenice da se mogu isključiti čitave kategorije ljudi koji se više nisu smatrali dijelom te zajednice.⁵⁵

Uz temu individualne dehumanizacije nadovezuje se također personifikacija »socijalnoga organizma« i nacije, napose uz naglasak na socijalno i javno zdravlje, u čijem je kontekstu pojedinac i njegovo individualno dobro potpuno podvrgnuto onomu što je percipirano kao dobro kolektiva.⁵⁶ Štoviše, nepodobni pojedinci nazivani su »bolest« koja se treba izliječiti za dobro *Volka*, a liječnici su oni koji su imali odgovornost pridonijeti tomu »ozdravljenju«.⁵⁷

Autori govore i o takozvanoj socijalnoj smrti, kojom se žrtve sankcioniraju iz društvenoga života, što pomaže u psihološkoj konstrukciji njihova poimanja kao »drugih«.⁵⁸ U Njemačkoj se ta praksa provodila nad Židovima i doprinijela je kreiranju moralne desenzibilizacije i stvaranju udaljenosti između nacionalnih skupina.

Upravo u tom kontekstu postavlja se uloga važnosti vrjednovanja i prihvaćanja individualnoga dostojanstva svakoga ljudskoga bića. Stoga nije čudno što je *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* objavljena upravo 1948. godine, nedugo nakon završetka Drugoga svjetskoga rata i poslijeratnih suđenja. Međutim eugeničke ideje preživjele su i kulminaciju i pad nacističke Njemačke. Iako se prvotno mislilo da su nakon strahota holokausta poražene i eugeničke teorije, one su postale službeno diskreditirane, ali glavne ideje preživjele su ta previranja i nastavljaju egzistirati te se mogu i dalje provoditi u praksi na druge načine, napose zahvaljujući napretku ge-

⁵³ P. LEVI, *Survival in Auschwitz*, New York, 1996., Ebook 20.

⁵⁴ S. GALLIN, *The Goals of Medicine in a Post-Holocaust Society*, 302.

⁵⁵ Usp. *isto*, 302.

⁵⁶ Usp. J. A. WASSERMAN, M. C. NAVIN, *Medicine, the Holocaust, and Human Dignity*, 286.

⁵⁷ Usp. S. GALLIN, *The Goals of Medicine in a Post-Holocaust Society*, 305.

⁵⁸ Usp. J. WALLER, *Becoming Evil*, 198.

netike i bioinženjeringa. Jedna od glavnih promjena jest što se od prisilne selekcije prešlo na, kako to Frederik Osborn naziva, *nesvjesnu dobrovoljnu selekciju*: »Modernu eugeniku malo zanimaju autoritarne kontrole. Umjesto toga nada se da će oblikovati društveno i ekonomsko okruženje na takav način da utječe na eugeničku distribuciju rađanja u cijeloj populaciji u dobrovoljnom i uglavnom nesvjesnom procesu selekcije.«⁵⁹

Iako je pitanje dobrovoljnoga izbora i prisile izuzetno važno u kontekstu medicinskih zahvata na čovjeku, ipak, tematika eugeničkoga mentaliteta ne može se opravdati samo promjenom na toj razini. Ako se osvrnemo na neetičku medicinsku praksu u Njemačkoj koja je uključivala sterilizacije, eutanaziju, medicinske eksperimente i masovna ubojstva u koncentracijskim kampovima, teško je reći da je etički problem bio samo nepoštovanje autonomije ili sposobnosti osoba da same odluče. Kako bi djeca ili mentalni bolesnici uopće mogli dati pristanak na takve činove? Ono što je krucijalno bilo degradirano i uništeno jest neotuđiva vrijednost svakoga ljudskoga života ili, rječnikom ljudskih prava, ljudsko dostojanstvo.

Pitanje dehumanizacije ostaje aktualno i ponavlja se pri svakom novom ratnom sukobu, međutim danas se u području znanosti često otvara tema depersonalizacije; koja u konačnici dovodi do istih učinaka. Različite (bio)etičke teorije prave substantivnu razliku s konkretnim etičkim posljedicama između članova ljudske vrste i osobe (*person*). Napose je znakovito Engelhardtovo definiranje te razlike, koje se s različitim predznacima ponavlja i kod drugih autora. U svom poznatom djelu *Foundations of Bioethics*, u kojem raspravlja o osnovama sekularne (nereligiozne) bioetike, američki autor naglašava:

»Nisu svi ljudi osobe [*Not all humans are persons*]. Nisu svi ljudi samosvjesni, racionalni i sposobni zamisliti mogućnost okrivljavanja i hvaljenja. Fetus, dojenčad, duboko mentalno retardirani i beznadno komatozni daju primjere ljudskih neosoba.«⁶⁰

Ta definicija upozorava na velike sličnosti s tumačenjima Hochea i Bindinga s početka 20. stoljeća. Što se događa kada bioetičke i filozofske teorije iznova preuzmu ulogu klasificiranja ljudskih bića prema skupinama onih koji mogu odlučiti sami o sebi i onih o kojima se može odlučivati? Koji je smisao etičkoga diskursa ako isti postaje onaj koji opravdava već postojeće diskutabilne biomedicinske prakse? Pita-

⁵⁹ F. OSBORN, »Eugenics«, u: *Encyclopedia Britannica* (1964.), reprinted from *Eugenics Quarterly* 13(1965.)2, 164.

⁶⁰ H. T. ENGELHARDT, *The Foundations of Bioethics*, New York – Oxford, 1986., 104. »Not all humans are persons. Not all humans are self-conscious, rational, and able to conceive of the possibility of blaming and praising. Fetuses, infants, the profoundly mentally retarded and the hopelessly comatose provide examples of human nonpersons.«

nja dehumanizacije i depersonalizacije ne pripadaju samo našoj povijesti, nego se iznova pojavljuju u raznim znanstvenim teorijama i političkim strujanjima i čini se da ostaju trajni izazov čovječanstva koji uvijek iznova zahtijeva odgovor.

3.4. EDUKATIVNE PERSPEKTIVE ZA BUDUĆNOST

Medicinske zloupotrebe, holokaust i sve ono što im je prethodilo mogu poslužiti kao neprocjenjivo obrazovno iskustvo.⁶¹ Pritom treba biti obazriv da ne ostanu prikazani samo kao strahote povijesti od kojih strepimo, nego spoj raznih djela, procesa i čimbenika koji su u konačnici doveli do konkretnih činova. U toj perspektivi ti povijesni događaji ostaju izuzetno relevantni za poučavanje etike medicine, javnoga zdravstva i politike te povijesti razvoja ljudskih prava.

Vidjeli smo također da medicinska praksa i znanost ne postoje izolirane, nego su izložene raznim utjecajima, od onih socioloških, kulturnih, do ekonomskih i političkih. »Međutim, ako doista želimo očuvati nasljeđe onih čiji su životi izgubljeni, ne smijemo se samo sjećati prošlosti, već se moramo tim lekcijama koristiti i za zaštitu budućnosti.«⁶² Ako se pogleda na razvoj bioetičkih teorija, tehnologije i postojećih zakonodavstava u različitim državama, nije teško zamisliti kako bismo se opet mogli naći u situaciji gdje sustavom zdravstvene zaštite upravljaju politički i ekonomski akteri koji pokušavaju učiniti ono što bi, prema njima, bilo u najboljem interesu društva, a ne pojedinaca. Stoga jedna od primarnih lekcija proučavanja posljedica eugenike i holokausta može biti aktivna rehumanizacija i personalizacija medicinske profesije,⁶³ ali i drugih znanstvenih disciplina. Međutim taj novi naglasak ne može ostati samo na razini znanosti, nego bi pitanje etičke edukacije i te tematike trebalo dosegnuti šire krugove.

Danas osobito važnu odgojnu ulogu imaju različiti mediji te napose socijalne mreže. Često se teme etike filma svedu na dodatna predavanja, nešto što bi moglo biti slobodna aktivnost kao što je gledanje filma po sebi, a zanemaruje se utjecaj takvoga medija. Etičko promišljanje ne može ostaviti po strani pitanje utjecaja medija, filma, društvenih mreža te drugih socijalnih činitelja koji imaju velik utjecaj na javno mnijenje. Kao što UNESCO naglašava važnost edukacije o holokaustu, teme i prakse »stare eugenike« te medicinskih nedjela, koja su međunarodno osuđena, mogu pružiti dobru osnovu za poučavanje čitavoga niza bioetičkih tema u različitim okruženjima poput škola, medicinskih fakulteta i sveučilišta.

⁶¹ Usp. S. GALLIN, *The Goals of Medicine in a Post-Holocaust Society*, 308.

⁶² *Isto*, 311.

⁶³ Usp. *isto*, 312–315.

Zaključak

U ovom članku osvrnuli smo se na povijest eugeničke misli i prakse, napose u njemačkom kontekstu. Detaljni studij o razvoju eugenike, rasne higijene i »konačnoga rješenja« zahtijeva mnogo više prostora. Naš je cilj bio ograničiti se samo na neke aspekte koji mogu biti relevantni za suvremeno etičko promišljanje. U prvi tren može biti začuđujuće da se diskriminirajuća teorija poput eugenike mogla tako brzo raširiti u akademskim krugovima. Ipak, znanstvene teorije o evoluciji ljudske vrste, socijalni darvinizam te ekonomski proračuni o potrošnji izvora prehrane i brzini rasta stanovništva, među ostalima, doveli su do kreiranja plodnoga tla za razvoj eugeničkih pristupa. Zanimljivo je uočiti da su upravo oni koji su eugeničke teorije postulirali sami sebe smatrali boljima, zdravijima, važnijima za očuvanje ljudske vrste i njezin napredak. Već se na razini znanosti stvorio diskurs »mi – oni«. Važnu ulogu u njemačkom kontekstu odigrala je svakako politička moć vladajuće stranke. Znanstvene ideje i terminologija bile su korištene također za političke ciljeve.

Eugenika s kraja 19. i početka 20. stoljeća bila je usredotočena na ekonomske aspekte, troškove života i opterećenje za zdrave koje čini skupina bolesnih, a sve to u krizno vrijeme limitiranih resursa.⁶⁴ Isti diskurs može se u nešto izmijenjenom obliku primijeniti u bilo kojem vremenu jer resursi ostaju limitirani, krize se smjenjuju i ako se izgubi iz vida osobno dostojanstvo svakoga pojedinca, stare opasnosti mogu se ponoviti.

Proučavanje mnogostrukih čimbenika koji su bili prisutni u Njemačkoj početkom prošloga stoljeća upućuje na to da studij povijesnih događaja može biti velik izvor za etičku refleksiju. Podrobniji studij medicinskih zločina u nacističkoj Njemačkoj upozorava također na to da problem nije samo napustiti etiku, nego naprotiv, izmijeniti moralne imperativne. Upravo to je jedan od mehanizama koji uz depersonalizaciju i eufemizam mogu dovesti i do opravdanja brojnih, pa čak i masovnih ubojstava.

U ovom članku upozorili smo na raznolikost čimbenika koji mogu utjecati na stvaranje medicinskoga *ethosa*, od znanstvenih teorija i publikacija do kinematografije i utjecaja medija. Povijesna iskustva ostaju nam kao knjiga života koju možemo zatvoriti i odložiti na policu, možemo otvoriti i pročitati nekoliko stranica ili je možemo početi čitati stranicu po stranicu i pitati se što možemo naučiti, što možemo izbjeći i kako bolje izabirati za budućnost. Ta knjiga nije namijenjena samo povjesničarima, nego također svim onima koji se bave etikom i njezinim poučavanjem. Primjeri pada čovjekova duha i brojnih života ostaju važna lekcija koja ima

⁶⁴ Usp. J. C. KAISER, K. NOWAK, M. SCHWARTZ, *Eugenik, Sterilisation, »Euthanasie«*. *Politische Biologie in Deutschland 1895–1945*, Berlin, 1992., XVIII.

značajan potencijal za edukaciju iz područja (bio)etike na razini škola, medicinskih fakulteta, sveučilišta i društva općenito. Veliki zločini ljudske povijesti nose imperativ prisjećanja, ne samo zbog sjećanja samoga po sebi nego zbog prilike da se nauči izbjeći zlodjela koja narušavaju ljudsko dostojanstvo i dobro pojedinaca i skupina. Zadaća etike kao znanosti kritičkoga promišljanja i traženja dobra može i na temelju takvih primjera naći iznova način ponuditi izbor dobra koji potvrđuje izvorno dostojanstvo svakoga ljudskoga bića.

OLD SOURCES FOR CONTEMPORARY ETHICAL DISCOURSE
THE DEVELOPMENT OF EUGENIC THOUGHT
AND PRACTICE IN THE FIRST HALF OF
THE TWENTIETH CENTURY

Branka GABRIĆ*

Summary: *The article deals with the question of teaching historical events for the development of contemporary ethical discourse and education. The paper focuses on the spread of eugenic thought and its implementation in Germany in the first half of the twentieth century. The first part of the article provides a general introduction to the topic and the development of eugenic thought, while the second part deals in more detail with the German context. A review of published books from the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century provides an insight into the development of thought before the coming to power of the National Socialist Party. Political changes were accompanied by changes in medical practice and medical ethics. A review of the cinematography of that period also provides valuable insight. The third part of the article deals with a critical analysis of the role of various factors, such as the absolutization of science, the devaluation of human life, and the use of different media in promoting specific theories and practices.*

Keywords: *history; eugenics; medical ethics; dehumanization; education; cinematography.*

* Branka Gabrić, Ph.D., Institute for Global Church and Mission, Phil.-Theol. Hochschule St. Georgen, Offenbacher Landstr. 224, 60599 Frankfurt am Main, Germany, gabric@iwms.sankt-georgen.de